
Dražen
ŽIVIĆ

Institut društvenih znanosti *Ivo Pilar*
Zagreb

IZRAVNI I MIGRACIJSKI
DEMOGRAFSKI GUBITCI
TIJEKOM SRBIJANSKE
ORUŽANE AGRESIJE
NA HRVATSKU

Suvremene procese u razvoju stanovništva Hrvatske karakteriziraju dugoročne i vrlo nepovoljne demografske tendencije, koje sve više postaju dominantnim ograničavajućim čimbenikom stabilnoga i prosperitetnoga demografskog, društvenog i gospodarskog razvoja zemlje. Rezultanta je to kauzalne uvjetovanosti i prožetosti različitih “unutarnjih” i “vanjskih” odrednica demografskog razvoja, od kojih su mnoge na razvoj stanovništva Hrvatske djelovale ili još uvijek djeluju remetilački. U tom smislu valja istaknuti da se razvoj stanovništva Hrvatske u posljednjih stotinjak i nešto više godina odvijao pod utjecajem kontinuiranoga, a povremeno i vrlo intenzivnoga, europskog i prekomorskog iseljavanja, nepovoljnog utjecaja dvaju svjetskih ratova, bolesti i čestih epidemija, poput kolere i španjolske groznice te čestih i dubokih gospodarskih kriza, poglavito kriza u agrarnoj (osobito vinogradarskoj) proizvodnji. Navedenim destabilizacijskim čimbenicima demografskog razvoja treba pridružiti i ekonomsku emigraciju započetu 1960-ih godina, koja je značajnim dijelom posljedica nekontrolirane, pa i prisilne deagrarizacije (napuštanja poljoprivrede kao djelatnosti) i deruralizacije (napuštanja sela kao mjesta življenja) te brze i pretjerane urbanizacije, koja je dovela do prenapučivanja gradova i vrlo snažnoga demografskog praznjenja seoskih/ruralnih područja, što je dovelo najprije do pojave, a potom i do produbljenja prostorne populacijske polarizacije Hrvatske. (Akrap, 1998.) Potonje je potaknulo nepovoljne procese u prirodnom kretanju stanovništva, osobito u dinamici nataliteta. Ti su procesi, pak, rezultirali – između ostalog – poremećajima u razvoju pojedinih demografskih struktura, osobito dobno-spolne, ekonomske i obiteljske strukture stanovništva, što je imalo povratni, vrlo nepovoljan, učinak na demoreprodukcijske i migracijske demografske procese te na društveni i gospodarski razvoj zemlje u najširem smislu riječi. Djelovanje navedenih destabilizacijskih odrednica na razvoj stanovništva Hrvatske do početka

1990-ih godina bilo je pojačano, s jedne strane, izostankom bilo kakve cjelovite, dugoročne i stimulativne populacijske i obiteljske politike, poglavito u domeni kretanja nataliteta, te, s druge strane, početkom srbijske oružane agresije i rata u Hrvatskoj, što je – zbog relativno visokih stvarnih (izravnih i migracijskih) i neizravnih demografskih gubitaka – dovelo do pojačavanja svih negativnih te zaustavljanja ionako rijetkih pozitivnih procesa u razvoju stanovništva Hrvatske.¹ Hrvatsku danas, tako, karakteriziraju četiri ključna demografska problema/procesa. To su procesi ukupne depopulacije (pada broja stanovnika), prirodne depopulacije (veći broj umrlih stanovnika od rođene djece), demografskoga starenja (pad broja i udjela mladih, a porast broja i udjela starih stanovnika) i prostorne populacijske polarizacije (prostorno demografsko pražnjenje i neravnomjeran razmještaj stanovništva). (Wertheimer-Baletić, 2001.) Premda srbijska oružana agresija i rat nisu jedini čimbenici depopulacijskih procesa u kretanju stanovništva Hrvatske između 1991. i 2001. godine (Wertheimer-Baletić, 2003.), oni su zbog svoje prostorne i vremenske selektivnosti, unutarnje strukture i dugoročnih posljedica ipak nezaobilazna odrednica u vrednovanju njihovih korijena i učinaka. Drugim riječima, izravni – migracijski – i neizravni – demografski – gubici u Domovinskom ratu i u poraću prevladavajući su čimbenici suvremenog razvoja stanovništva u većini naselja i područja Republike Hrvatske, poglavito u onima koji su bili okupirani ili su se nalazili u zonama neposrednih ratnih aktivnosti. Gotovo svi aspekti, odrednice i sastavnice suvremene demografske slike Hrvatske bitno su promijenjeni u odnosu na predratno demografsko stanje, pa i u odnosu na očekivanu mirnodopsku demografsku dinamiku. Stoga, analiza uzroka, tijeka i posljedica srbijske oružane agresije na Hrvatsku s demografskoga motrišta ima jedno od ključnih značenja u vrednovanju ne samo posljedica rata na razvoj stanovništva nego i na ukupan društveni i gospodarski napredak zemlje. Pri tome, međutim, valja voditi računa o tome da podatci i pokazatelji koji se dobivaju u tim istraživanjima, pa tako i u ovome prilogu, najvećim dijelom nisu konačni. Naime, zbog nedostatka izvora i građe, metodoloških problema pri usporedbi podataka iz različitih izvora te činjenice da dio demografskih procesa izazvanih ratnim aktivnostima, poput prisilnih migracijskih kretanja stanovništva, još uvijek nije završen, donošenje završnoga brojčanog “računa” demografskih gubitaka i posljedica rata još nije moguće. Međutim, do sada dostupna ili procijenjena statistika ratnih demografskih gubitaka Hrvatske ipak pruža dovoljno argumenata da bismo mogli doku-

mentirano ustvrditi kako su demografske posljedice srbijanske agresije na Hrvatsku bile i još su uvijek bitan destabilizacijski čimbenik razvoja stanovništva Hrvatske u zadnjem međupopisu stanovništva (1991. - 2001.).

Dražen Živić
**Izravni i migracijski
demografski gubitci tijekom
srbijanske oružane agresije
na Hrvatsku**

Demografski aspekti srbijanske oružane agresije – pojmovno objašnjenje

Demografske aspekte srbijanske oružane agresije na Hrvatsku valja promatrati sa dva temeljna polazišta – kroz analizu demografskog okvira i uzroka agresije te kroz raščlambu demografskih gubitaka i posljedica rata, a osobito njihova utjecaja na razvoj stanovništva u cijelosti. Uvodno je već istaknuto da će u ovome prilogu biti riječ o drugom aspektu, dakle o demografskim gubitcima i posljedicama rata. U navedenom kontekstu demografske posljedice rata možemo – pojednostavnjeno rečeno – definirati i promatrati u užem i širem smislu riječi. U užem smislu riječi govorimo o kategoriji *ukupnih demografskih gubitaka*. *Ukupni demografski gubitci* zbog rata obuhvaćaju sve gubitke stanovništva na nekom teritoriju do kojih je došlo zbog rata. U metodološkom i pojmovnom smislu, demografske gubitke zbog rata vrlo je precizno definirao Ivo Lah. On u svojem zapaženom radu iz 1952. godine – između ostalog – piše: “Pod demografskim gubitkom zbog rata podrazumevamo razliku između broja stanovništva koji bi imali određenog dana na nekoj teritoriji da nije bilo rata i broja stanovništva koji stvarno imamo toga dana na pomenutoj teritoriji. Pošto je stvarno stanovništvo određeno popisom ili na koji drugi način, onda visina demografskog gubitka zavisi jedino od toga koliki bi broj stanovništva bio pod pretpostavkom da nije bilo rata. Što je veći broj izračunatog stanovništva, to je veći demografski gubitak i obratno... Direktno utvrđivanje demografskih gubitaka je ne samo vrlo teško nego u izvesnim granicama i posve nemoguće. Možemo donekle tačno prebrojati lica koja su gubila život ili migrirala zbog rata, ali ne možemo nikako prebrojati decu koja bi bila rođena da nije bilo rata i, sem toga, još prebrojati decu koja bi umrla u određenom periodu da su bila rođena. Isto tako ne možemo prebrojati lica koja su izgubila život u toku rata a koja bi i inače umrla u normalnim prilikama u određenom razdoblju, čak i da rata nije bilo.” (Lah, 1951., 214)

Demografski gubitci uslijed rata dijele se na dvije osnovne skupine. Prvu skupinu, koja se u demografskoj literaturi naziva i *stvarnim demografskim gubitcima*, čine *izravni demografski gubitci ili izravne žrtve rata* (poginuli, ubijeni, nestali i umrli zbog posljedica ratnih okolnosti)² i *migracij-*

ski gubitci (gubitci nastali iseljavanjem stanovništva zbog rata). Drugu skupinu ukupnih demografskih gubitaka čine *posredni ili neizravni gubitci* stanovništva na nekom području. Tu ne govorimo o stvarnim osobama, nego o broju stanovnika koji se nisu rodili zbog raznih ratnih poremećaja, a najvjerojatnije bi se rodili da rata nije bilo. Ti se gubitci nazivaju i *čistim demografskim gubitcima* zbog rata. (Lah, 1951.)

U širem smislu riječi demografske posljedice rata obuhvaćaju: strukturno-demografske posljedice rata (utjecaj rata na razvoj demografskih struktura, osobito dobno-spolne, etničke, religijske, ekonomske), prostorno-geografske posljedice rata (utjecaj rata na razmještaj stanovništva i gustoću naseljenosti) te ukupno kretanje stanovništva kao posljedica rata (utjecaj rata na promjenu broja stanovnika i na prirodno kretanje stanovništva).

Izravni demografski gubitci

U analizi i prikazu izravnih demografskih gubitaka Hrvatske zbog srbijske agresije, na temelju dostupnih izvora, možemo izdvojiti sljedeće kontingente stradalnika – *poginuli hrvatski branitelji, poginulo civilno stanovništvo, nestali hrvatski branitelji i civili te poginuli i nestali Srbi, pripadnici vojske tzv. RSK i civili*. Svakako valja naglasiti da je riječ o nepotpunim podacima, koji su jednim svojim – doduše manjim – dijelom rezultat procjene, pa tako na određeni način imaju orijentacijsku vrijednost. Potonje se – kao što je već istaknuto – odnosi na broj poginulih i nestalih Srba.

Prema podacima Ministarstva hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata (stanje: listopad 2002.), ukupno je od 1991. do 2002. godine poginulo, ubijeno i umrlo zbog posljedica rata 8147 hrvatskih branitelja (ratni mortalitet u užem smislu).³ Gotovo 80% poginulih, ubijenih i umrlih hrvatskih branitelja stradao je tijekom 1991., 1992. i 1993. godine; najviše 1991., najteže ratne godine u Hrvatskoj (3761 branitelj ili 46,2%). Relativno visok broj i udio stradalih branitelja zabilježen je i 1995. godine (844 ili 10,4%). U tom smislu osobito značenje imaju oslobodilačke vojne operacije “Bljesak” i “Oluja”. Dakle, više je nego očita svojevrsna vremenska selektivnost navedene kategorije izravnih demografskih gubitaka.

Tablica I.
Poginuli hrvatski branitelji prema godini stradanja po županijama

Županija	1991.*	1992.	1993.	1994.	1995.	1996. – 2002.	Ukupno	%
Zagrebačka**	433	357	117	80	123	53	1163	14,3
Krapinsko-zagorska	25	16	10	7	19	2	79	1
Sisačko-moslavačka	253	75	41	41	116	30	556	6,8
Karlovačka	246	95	78	37	64	35	555	6,8
Varaždinska	72	23	18	10	21	3	147	1,8
Koprivničko-križevačka	59	19	4	1	10	2	95	1,2
Bjelovarsko-bilogorska	191	41	18	12	22	9	293	3,6
Primorsko-goranska	52	69	39	15	40	6	221	2,7
Ličko-senjska	127	27	35	13	39	4	245	3
Virovitičko-podravska	92	52	10	10	25	3	192	2,4
Požeško-slavonska	107	40	14	16	12	7	196	2,4
Brodsko-posavska	183	255	74	34	44	24	614	7,5
Zadarska	94	63	78	16	39	11	301	3,7
Osječko-baranjska	477	221	78	39	84	49	948	11,6
Šibensko-kninska	46	34	30	13	16	13	152	1,9
Vukovarsko-srijemska	1014	131	67	34	36	52	1334	16,4
Splitsko-dalmatinska	102	154	121	40	105	38	560	6,9
Istarska	15	14	3	3	4	1	40	0,5
Dubrovačko-neretvanska	91	59	19	13	14	5	201	2,5
Međimurska	29	14	9	7	7	1	67	0,8
Nepoznato	53	82	35	10	4	4	188	2,3
UKUPNO	3761	1841	898	451	844	352	8147	100
%	46,2	22,6	11,0	5,5	10,4	4,3	100	-

* Uključuje i dva poginula branitelja iz 1990. godine.

** Uključuje podatke za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju.

Izvor: Ministarstvo hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata, Dokumentacijski odjel, Baza podataka, Zagreb, 2002.

Prostorni razmještaj poginulih, ubijenih ili umrlih hrvatskih branitelja pokazuje zamjetna odstupanja (prostornu selektivnost), što je posljedica različita prostornog intenziteta ratnih aktivnosti. Tako 16,4% stradalih hrvatskih branitelja dolazi iz Vukovarsko-srijemske županije.⁴ Posljedica je to, dakako, činjenice da se na području Vukovarsko-srijemske županije i prema intenzitetu vojnih operacija i prema broju stradalih, odnosno veličini materijalnih razaranja, vodila najveća bitka u Domovinskom ratu – *Vukovarska bitka*. Godine 1991. od ukupnoga broja pogi-

nulih hrvatskih branitelja (3761) njih 27,0% imalo je prijeratno prebivalište na području Vukovarsko-srijemske županije. Drugim riječima, 1991. godine svaki četvrti poginuli branitelj bio je iz Vukovarsko-srijemske županije.

Ako Vukovarsko-srijemskoj županiji pridružimo Osječko-baranjsku, u kojoj je od 1991. do 2002. smrtno stradalo 948 branitelja ili 11,6% svih stradalih branitelja u Republici Hrvatskoj, onda dobivamo podatak da su ove dvije krajnje istočne hrvatske županije (ili županije hrvatskoga Podunavlja) imale ukupno 2282 poginula ili umrla hrvatska branitelja ili 28,0% svih stradalih branitelja u Hrvatskoj, premda su ove dvije županije - prema popisu iz 1991. godine - imale samo 12,5% ukupnoga stalnog stanovništva Republike Hrvatske. Na trećem mjestu prema broju i udjelu stradalih hrvatskih branitelja nalaze se Zagrebačka županija i Grad Zagreb (1163; 14,3%), a za njima slijede županije: Brodsko-posavska (614; 7,5%), Splitsko-dalmatinska (560; 6,9%), Sisačko-moslavačka (556; 6,8%), Karlovačka (555; 6,8%)...

Tablica 2.
Poginuli i nestali hrvatski
branitelji po županijama

Županija	Broj poginulih	Broj nestalih	Ukupno	%
Zagrebačka*	1163	-	1163	13,4
Krapinsko-zagorska	79	-	79	0,9
Sisačko-moslavačka	556	54	610	7,0
Karlovačka	555	9	564	6,5
Varaždinska	147	-	147	1,7
Koprivničko-križevačka	95	-	95	1,1
Bjelovarsko-bilogorska	293	5	298	3,4
Primorsko-goranska	221	-	221	2,5
Ličko-senjska	245	4	249	2,9
Virovitičko-podravska	192	4	196	2,3
Požeško-slavonska	196	7	203	2,3
Brodsko-posavska	614	5	619	7,1
Zadarska	301	4	305	3,5
Osječko-baranjska	948	40	988	11,4
Šibensko-kninska	152	2	154	1,8
Vukovarsko-srijemska	1334	344	1678	19,4
Splitsko-dalmatinska	560	1	561	6,5
Istarska	40	-	40	0,5
Dubrovačko-neretvanska	201	8	209	2,4
Međimurska	67	-	67	0,8
Nepoznato	188	34	222	2,6
UKUPNO	8147	521	8668	100
%	94,0	6,0	100	-

* Uključuje podatke za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju.

Prema podacima Ministarstva hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata, nestalim se još uvijek smatra 521 branitelj, najviše s područja Vukovarsko-srijemske županije (344 ili 66,0%). Pribrojimo li nestale branitelje navedenom broju poginulih, ubijenih i umrlih hrvatskih branitelja, dolazimo do podatka da izravni demografski gubitci hrvatskih branitelja (ratni mortalitet u širem smislu) iznose 8668 osoba, pri čemu 94,0% stradalih obuhvaćaju poginuli, a 6,0% stradalih nestali (nasilno odvedeni i zatočeni) hrvatski branitelji. U tom slučaju stradali branitelji iz Vukovarsko-srijemske županije čine čak 19,4%, iz Osječko-baranjske županije 11,4% te iz Grada Zagreba i Zagrebačke županije 13,4% svih stradalih hrvatskih branitelja tijekom srbijske oružane agresije. Grupiramo li hrvatske županije prema uvjetnim geografskim regijama,⁵ proizlazi da su iz Istočne Hrvatske smrtno stradala ili se još uvijek smatraju nestalima 3684 hrvatska branitelja (42,5%), iz Središnje Hrvatske 3023 branitelja (34,9%), iz Južne Hrvatske 1229 branitelja (14,2%) te iz Zapadne Hrvatske 510 hrvatskih branitelja (5,9%).

Sa stajališta utjecaja izravnih demografskih gubitaka na razvoj stanovništva Hrvatske vrijedno je istaknuti i neka strukturna obilježja ratnoga mortaliteta hrvatskih branitelja. U tom je kontekstu od najvećeg značenja njihova dobna struktura, koja nesumnjivo pokazuje vrlo visok stupanj starosne selektivnosti stradalih. Gotovo 76,0% poginulih, umrlih ili nestalih hrvatskih branitelja imalo je u trenutku smrti/nestanka između 20 i 40 godina. To je donekle i razumljivo znamo li da u ratu izravno najviše sudjeluju, pa i stradaju, kontingenti stanovništva u vojno-sposobnoj i vojno-obveznoj dobi. No tako visok broj i udio stradalih u tim dobnim skupinama neprijeporno se mora odraziti na određene procese u reprodukciji, pa i radnoj aktivnosti stanovništva. Naime, riječ je o vitalno/reprodukcijski i radno najsposobnijim i najznačajnijim dobnim skupinama stanovništva, čiji je gubitak vrlo teško nadoknadiv u ionako složenim i nepovoljnim demografsko-strukturnim i demografski reprodukcijским procesima u razvoju stanovništva Hrvatske.

Velike dobne skupine	Poginuli branitelji		Nestali branitelji		Ukupno	
	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%
do 20 godina	380	4,7	29	5,6	409	4,7
od 20 do 40 godina	6252	76,7	331	63,5	6583	75,9
od 40 do 60 godina	1405	17,2	147	28,2	1552	17,9
stariji od 60 godina	110	1,4	14	2,7	124	1,4
UKUPNO	8147	100	521	100	8668	100
%	94,0	-	6,0	-	100	-

Izvor: Kao tablica 1.

Tablica 3.

Dobna struktura poginulih i nestalih hrvatskih branitelja

Kada je u pitanju kontingent izravnih demografskih gubitaka srpskoga stanovništva, možemo – što je već naglašeno – iznijeti tek orijentacijske pokazatelje dobivene analitičkom obradbom podataka *dokumentaciono-informacionog centra Veritas*.⁶ Između brojnih sadržajnih i metodoloških manjkavosti, ključni problem obradbe i upotrebe ovoga izvora leži u više nego primjetnom nedostatku podataka o prijeratnom prebivalištu smrtno stradale ili nestale osobe. Osim toga, podatke iz *Veritasova* izvora još ne možemo potvrditi iz “službenih” civilnih ili vojnih dokumentacijskih izvora (arhiva) tzv. RSK. Zbog toga navedeni podatci imaju samo ilustrativnu vrijednost. Apstrahiramo li donekle navedeno, možemo iznijeti podatak da su – prema evidenciji *Veritasa* – između 1990. i 2000. godine poginule/nestale 6222 osobe, uglavnom srpske etničke pripadnosti, od kojih je 5479 osoba (88,06%) rođeno u Hrvatskoj, dok su 743 poginule/nestale osobe (11,94%) rođene izvan Hrvatske, u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori ili drugdje. Međutim, kako u *Veritasovoj* evidenciji nedostaju podatci o prijeratnom prebivalištu stradalih, mi ne možemo utvrditi koliko je od navedenoga broja poginulih/nestalih Srba uistinu živjelo 1991. godine u Hrvatskoj, a koliko nije. To je ključan, no još nedostupan podatak za određivanje stvarne veličine izravnih demografskih gubitaka srpskoga stanovništva tijekom Domovinskog rata.

Tablica 4.
 Broj poginulih i nestalih Srba
 tijekom rata prema godini
 stradavanja/nestanka

Godina	Broj poginulih/nestalih	%
1990.	5	0,08
1991.	2229	35,82
1992.	747	12,01
1993.	730	11,73
1994.	137	2,20
1995.	2305	37,05
1996.	31	0,50
1997.	12	0,19
1998.	11	0,18
1999.	14	0,23
2000.	1	0,02
UKUPNO	6222	100

Izvor: “Veritas”, www.veritas.org.yu.

Vremenski aspekt analiziranih podataka pokazuje izrazitu usmjerenost broja poginulih/nestalih Srba na 1991. i 1995. godinu. U prvoj godini je, prema *Veritasovoj* evidenciji, stradalo 35,82%, a u drugoj 37,05% svih poginulih/nestalih Srba u Hrvatskoj – civila na bivšim okupiranim područjima i pripadnika vojske tzv. RSK. Prostorni

aspekt provedene analize također pokazuje svojevrstu selektivnost. Tako je od 5479 poginulih/nestalih Srba rođenih u Hrvatskoj (premda – kao što je već istaknuto – to ujedno ne znači da su 1991. godine i živjeli u Hrvatskoj) 20,95% otpadalo na Sisačko-moslavačku, 15,64% na Zadarsku, 14,00% na Šibensko-kninsku te 12,63% na Ličko-senjsku županiju. Navedene su županije “dale” gotovo dvije trećine (63,22%) poginulih/nestalih Srba tijekom rata, a prije rata rođenih u Hrvatskoj.

Grupiramo li županije prema – već navedenim – geografskim regijama,⁷ vidimo da su u Istočnoj Hrvatskoj izravni demografski gubitci Srba iznosili 1371 (25,0%), u Središnjoj Hrvatskoj 1728 (31,5%), u Južnoj Hrvatskoj 1681 (30,7%) te u Zapadnoj Hrvatskoj 698 (12,7%) poginulih/nestalih osoba.

Županija	Broj poginulih/nestalih	%	%
Zagrebačka	0	-	-
Krapinsko-zagorska	1	0,02	0,02
Sisačko-moslavačka	1148	20,95	18,45
Karlovačka	438	7,99	7,04
Varaždinska	1	0,02	0,02
Koprivničko-križevačka	2	0,04	0,03
Bjelovarsko-bilogorska	128	2,34	2,06
Primorsko-goranska	5	0,09	0,08
Ličko-senjska	692	12,63	11,12
Virovitičko-podravska	58	1,06	0,93
Požeško-slavonska	344	6,28	5,53
Brodsko-posavska	312	5,69	5,01
Zadarska	857	15,64	13,77
Osječko-baranjska	238	4,34	3,83
Šibensko-kninska	767	14,00	12,33
Vukovarsko-srijemska	419	7,65	6,73
Splitsko-dalmatinska	56	1,02	0,90
Istarska	1	0,02	0,02
Dubrovačko-neretvanska	1	0,02	0,02
Međimurska	1	0,02	0,02
Grad Zagreb	9	0,16	0,14
Nepoznata županija	1	0,02	0,02
UKUPNO	5479	100	-
Bosna i Hercegovina	281	37,82	4,52
Srbija i Crna Gora	221	29,74	3,55
Ostalo	22	2,96	0,35
Nepoznato	219	29,48	3,52
UKUPNO	743	100	-
SVEUKUPNO	6222	-	100

Tablica 5.

Broj poginulih i nestalih Srba tijekom rata prema županiji rođenja

Sljedeći analizirani kontingent izravnih demografskih gubitaka tijekom Domovinskog rata, koji se također tek djelomično može egzaktno utvrditi, jest stradalo civilno stanovništvo. Prema nepotpunim podatcima *Odjela za informiranje*⁸ Ministarstva zdravstva (koji se temelje na podatcima pristiglim od zdravstvenih ustanova na terenu), u Hrvatskoj je poginulo ukupno 4137 civilnih osoba – najviše u Istočnoj Slavoniji (2587).⁹ Međutim, u ovaj broj stradalih civila nisu uključeni poginuli civili ekshumirani i identificirani iz masovnih i pojedinačnih grobnica te poginuli civili u UNPA područjima tijekom okupacije. Ove kategorije stradalih procijenjene su na još ukupno 2468 civilnih žrtava. (Živić, 2001.) To znači da je tijekom Domovinskog rata u Hrvatskoj poginulo, ubijeno ili umrlo zbog posljedica ranjavanja približno 6605 civilnih osoba. U navedenom broju civilnih žrtava rata Istočna Hrvatska sudjeluje približno sa 71,2%, Središnja Hrvatska sa 13,4%, Južna Hrvatska sa 12,5% te Zapadna Hrvatska sa 2,8%.

Tablica 6.
Poginuli civili od 17. kolovoza 1990. do 25. ožujka 1999. godine, prema podatcima Odjela za informiranje Ministarstva zdravstva po regijama

Regija	Broj poginulih	%
Banija	167	3,53
Baranja	18	0,02
Dubrovnik i južna Dalmacija	125	2,64
Hrvatsko Primorje	6	0,13
Hrvatsko zagorje i Međimurje	9	0,19
Istočna Slavonija	2587	54,6
Istra	1	0,02
Kordun	157	3,31
Lika	106	2,24
Podravina i Moslavina	150	3,17
Splitsko područje	47	0,99
Šibensko područje	99	2,09
Zadarsko područje	236	4,98
Zagreb	59	1,25
Zapadna Slavonija	274	5,78
Nepoznata regija	96	2,03
UNPA područja	600	12,67
UKUPNO	4737	100

Izvor: Medicinski fakultet, Odjel za informiranje i istraživanje, Zagreb, siječanj 2000.

Konačno, četvrti kontingent izravnih demografskih gubitaka zbog srbijske oružane agresije – koji se može relativno pouzdano i egzaktno utvrditi – čine nestali, nasilno odvedeni i zatočeni hrvatski branitelji i civili. Povije-

sno nam ratno iskustvo iz sličnih svjetskih i lokalnih vojnih sukoba pokazuje da se za dio nestalih u Hrvatskoj nikada neće moći utvrditi konačna sudbina. Dio nestalih je ubijen, ali se nikada neće pronaći njihova tijela. Dijelu nasilno odvedenih osoba rasvijetljena je sudbina jer su bili razmijenjeni tijekom rata. Za određeni broj nasilno odvedenih osoba nikada nitko nije podnio zahtjev da se traže, pa se one i ne nalaze na popisu nestalih osoba. Zato ih ne možemo uključiti u ratne gubitke. Nakon što su u svibnju 1995. godine oslobođena okupirana područja jugozapadnoga dijela Slavonije i Baranje, u kolovozu iste godine područje Banovine, Korduna, istočne Like i sjeverne Dalmacije te nakon što je okončan proces mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja (u siječnju 1998.), počele su se otkrivati brojne pojedinačne i masovne grobnice, iz kojih su ekshumirana te potom dijelom i identificirana tijela stradalih hrvatskih branitelja i civila. Prema podacima *Ureda za zatočene i nestale* Vlade Republike Hrvatske iz siječnja 2003. godine, na području Republike Hrvatske otkriveno je ukupno 135 masovnih i veći broj pojedinačnih grobnica, iz kojih je ekshumirano ukupno 3370 tijela. Najviše je masovnih grobnica otkriveno u hrvatskome Podunavlju, tj. u Vukovarsko-srijemskoj županiji (47 grobnica; 1882 tijela) i Osječko-baranjskoj županiji (16 grobnica; 195 tijela). Valja naglasiti da je od 3370 ekshumiranih tijela identificirano njih 2782 ili 82,6%, što je – promatrano u svjetskim razmjerima – vrlo visok stupanj identificiranosti.

Tablica 7.

Broj ekshumiranih i identificiranih posmrtnih ostataka prema županiji ekshumacije (stanje: siječanj 2003.)

Županija	Broj ekshumiranih	%	Broj identificiranih	%	% identificiranih u ukupnom broju ekshumiranih
Vukovarsko-srijemska	1912	56,7	1590	57,2	83,2
Sisačko-moslavačka	610	18,1	484	17,4	79,3
Zadarska	232	6,9	215	7,7	92,7
Osječko-baranjska	200	5,9	153	5,5	76,5
Karlovačka	163	4,8	151	5,4	61,3
Šibensko-kninska	89	2,6	89	3,2	100,0
Požeško-slavonska	71	2,1	52	1,9	73,2
Ličko-senjska	57	1,7	21	0,8	36,8
Brodsko-posavska	17	0,5	9	0,3	52,9
Bjelovarsko-bilogorska	12	0,4	12	0,4	100,0
Splitsko-dalmatinska	4	0,1	4	0,1	100,0
Dubrovačko-neretvanska	2	0,1	1	0,0	50,0
Virovitičko-podravka	1	0,0	1	0,0	100,0
UKUPNO	3370	100	2782	100	82,6

Izvor: Izvješće o radu Ureda Vlade Republike Hrvatske za zatočene i nestale (od 1. siječnja 2002. do 1. siječnja 2003.), Ured za zatočene i nestale, Zagreb, siječanj 2003.

Prema stanju iz siječnja 2003. godine, u Hrvatskoj se nestalim, nasilno odvedenim i zatočenim osobama smatra još 1309 stanovnika, najviše u Vukovarsko-srijemskoj županiji (597 ili 49,0%). Od navedenoga ukupnog broja nestalih za 1218 osoba (93,0%) utvrđeno mjesto nestanka jest neka od hrvatskih županija. Od ukupnoga broja nestalih, približno 40% čine hrvatski branitelji, a oko 60% civilno stanovništvo.

Tablica 8.
Broj nestalih osoba u
Hrvatskoj po županijama
prema evidenciji Ureda za
zatočene i nestale (stanje:
siječanj 2003.)

Županija	Broj nestalih osoba	%
Vukovarsko-srijemska	597	49,0
Sisačko-moslavačka	301	24,7
Osječko-baranjska	104	8,5
Karlovačka	39	3,2
Zadarska	29	2,4
Ličko-senjska	40	3,3
Požeško-slavonska	41	3,4
Bjelovarsko-bilogorska	18	1,5
Brodsko-posavska	12	1,0
Šibensko-kninska	5	0,4
Virovitičko-podravska	16	1,3
Dubrovačko-neretvanska	11	0,9
Splitsko-dalmatinska	5	0,4
UKUPNO	1218	100
Bosna i Hercegovina	72	-
Srbija i Crna Gora	11	-
Ostalo	1	-
Nepoznato	0	-

Izvor: Kao tablica 7.

Dakle, imajući na umu do sada predočene podatke, možemo procijeniti da je u Hrvatskoj tijekom i zbog srbijske oružane agresije poginuo, ubijen, umro zbog posljedica rata te nasilno odveden, zatočen i nestao 16.061 hrvatski branitelj i civil (ratni mortalitet u širem smislu riječi). Više od 90% toga broja čine smrtno stradali branitelji i civili, dok preostali udio čine nestale osobe. Izdvojimo li kontingent nestalih osoba (1309), proizlazi da su tijekom rata smrtno stradala (bez obzira na uzroke pogibije ili smrti) približno 14.752 hrvatska branitelja i civila (ratni mortalitet u užem smislu riječi).

Pokušamo li – unatoč problemima metodološke uspo-
redivosti i vjerodostojnosti pojedinih izvora – objediniti

do sada prikazane podatke (poginuli i nestali hrvatski branitelji i civili te poginuli i nestali Srbi), dolazimo do procijenjenoga ratnog mortaliteta u širem smislu riječi od približno 22.283 poginula, ubijena, umrla zbog različitih posljedica rata i nestalih stanovnika Hrvatske, od kojih sedamdesetak posto čine izravne ratne žrtve hrvatskih branitelja i civila, a tridesetak posto poginuli i nestali Srbi – pripadnici vojske tzv. RSK i civilno stanovništvo stradalo na bivšim okupiranim područjima.

Pokušamo li barem naznačiti prostorni razmještaj ratnoga mortaliteta u širem smislu riječi prema uvjetnim hrvatskim regijama, približna bi slika bila ovakva: u ukupnom (procijenjenom) broju poginulih, ubijenih, umrlih zbog posljedica rata i nestalih stanovnika Hrvatske (22.283), bez obzira na kategoriju i vrstu stradanja, Istočna Hrvatska “sudjeluje” približno sa 44,1%, Središnja Hrvatska sa 29,5%, Južna Hrvatska sa 19,0% te Zapadna Hrvatska sa 7,4%. Iz potonjeg se vidi da – premda okvirni i orijentacijski – navedeni podatci upućuju na jasno izraženu prostornu selektivnost izravnih demografskih gubitaka tijekom i zbog srbijanske oružane agresije, što, dakako, ima i odgovarajuće prostorno-demografske (demogeografske) posljedice za razvoj stanovništva Hrvatske.

Teško je reći koliko je prethodna raščlamba izravnih demografskih gubitaka Hrvatske zbog srbijanske oružane agresije precizna ili realna. Teško je reći jesu li navedene brojke podcijenjene ili precijenjene. Za dio podataka iz dostupnih izvora nije se mogla potvrditi vjerodostojnost. Osim toga, zadnje stanje podataka iz pojedinih izvora ne odnosi se na isto vrijeme, pa je upitna usporedivost, odnosno postoji mogućnost preklapanja podataka, osobito kada je riječ o nestalim osobama i njihovoj distribuciji prema kategorijama (vojnici – civili). Neki izvori ni danas nisu dostupni. Potonje se osobito odnosi na arhivsku i drugu građu tzv. RSK, koja se odnosi na evidencije poginulih vojnika i civila. Iz objavljene literature može se nazreti da i ta evidencija, ako uopće još postoji, nije cjelovita, nije uredno vođena i ne obuhvaća cijelo ratno i poratno razdoblje. (Sekulić, 2000.) Drugim riječima, istraživači izravnih demografskih gubitaka tijekom Domovinskoga rata još će određeno vrijeme morati posezati za procjenama, služeći se pritom – manje ili više – pouzdanim izvorima i vjerodostojnim podatcima, ali i vlastitim empirijskim i drugim spoznajama, pokušavajući izbjeći zamke nekritičkoga, a osobito dnevno-političkoga, promišljanja potonje problematike.

Ratom inducirane prisilne migracije stanovništva Hrvatske

Srbijanska oružana agresija na Hrvatsku izazvala je, uz prethodno navedene posljedice u domeni izravnih demografskih gubitaka stanovništva, i brojne unutarnje i vanjske prisilne migracije stanovništva. One su zbog svojega opsega, prostornog ishodišta te strukturno-demografskih obilježja izazvale složene i nepovoljne kratkoročne i dugoročne učinke na populacijski i društveno-gospodarski razvoj hrvatske države. (Lajić, 2002.) *Prognanici, izbjeglice iz Hrvatske u inozemstvu te raseljeni/iseljeni Srbi iz Hrvatske* najbrojniji su kontingenti stanovništva Hrvatske koji su sudjelovali u prisilnim i drugim ratom induciranim migracijama između 1991. i 2001. godine. Posve točna i pouzdana brojčana verifikacija veličine tih migracijskih kontingenta nije moguća, pa se u njihovoj analizi moraju primjenjivati statistički postupci procjene. Do sada objavljeni konačni službeni rezultati popisa iz 2001. godine također još nisu do kraja odgovorili na pitanje koliko je uistinu stanovnika Hrvatske sudjelovalo u prisilnim migracijama. Ono što se može s relativno visokim stupnjem sigurnosti tvrditi jest da su prisilne migracije između 1991. i 2001. godine bile izrazito etnički usmjerene, tako da su i ostvarile značajan utjecaj ne samo na promjenu broja i razmještaja stanovništva nego i na današnju etničku sliku hrvatske države. Osim toga, kontingenti prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba najmasovnije su i najprisutnije migracijske populacije u Hrvatskoj tijekom srbijanske oružane agresije te u poratnom razdoblju. (Domini, 1999.) Svojom su veličinom i posljedicama daleko nadmašile "redovita" migracijska kretanja - i u domeni unutarnjih i u domeni vanjskih migracija stanovništva. Drugim riječima, "dosad prevladavajući oblici hrvatskih migracija (radne emigracije u Europu, unutarnje migracije selo - grad i prekomorsko iseljavanje) opsegom su, a i posljedicama, u posljednjih desetak godina postali od drugorazrednog značenja." (Lajić, 2002., 147)

Ovdje je potrebno naznačiti i činjenicu da se prognanici u Hrvatskoj, kao i izbjeglice iz Hrvatske u zapadnim zemljama (Njemačka, Mađarska, Slovenija, Francuska, Švedska, Švicarska...), moraju u tipologiji prisilnih migracija prema uzroku tretirati kao posljedica *etničkoga čišćenja* koju su provodili srbijanski agresor i uspostavljena tijela srpskih paravlasti i paradržava. Iseljeno stanovništvo iz Hrvatske u sklopu "redovitih" emigracijskih struja ne može se prema istom kriteriju smatrati prisilnim migracijama, ali je svakako rat - zbog svoga utjecaja na gospodarska kretanja i socijalnu nesigurnost - i kod ovih migracija bio

značajniji poticajni čimbenik iseljavanja. Konačno, odlazak Srba iz Hrvatske može se dijelom smatrati i ratom induciranim prisilnim migracijama, ali ne i posljedicom etničkoga čišćenja. Osim toga – kao što ćemo kasnije vidjeti – stalnost i kontinuiranost iseljavanja Srba iz Hrvatske između 1991. i 2001. godine upućuje i na brojne druge motive odlaska, koji nisu svi izravno vezani za ratna zbivanja. U tom kontekstu osobito valja apostrofirati gospodarsku zaostalost i pasivnost te demografsku regresiju dijela okupiranih područja Hrvatske, poglavito u istočnoj Lici, dalmatinskoj Zagori, Banovini i na Kordunu. (Akrap, 1995.) Srpski emigracijski kontingent čine dvije kategorije – (1) *iseljeni Srbi*, koji su se nakon odlaska iz Hrvatske (privremeno) nastanili, s izbjegličkim statusom ili bez njega, u Jugoslaviji (najviše), Bosni i Hercegovini (bitno manje) ili u trećim zemljama; i (2) *raseljeni Srbi*, koji su napustili svoje domove u Hrvatskoj, ali pritom nisu napustili hrvatsku državu. Riječ je uglavnom o srpskom stanovništvu (privremeno) naseljenom u hrvatskome Podunavlju. Manji dio toga raseljeničkog kontingenta s vremenom je prerastao u srpski iseljenički kontingent, dok se veći dio vratio u naselja prijeratnoga prebivališta.

Tablica 9.

Kretanje broja prognanoga i izbjegloga stanovništva Hrvatske od prosinca 1991. do rujna 2003. godine

Godina	Broj prognanika (ugl. Hrvati)	Indeks promjene	Broj raseljenih osoba (ugl. Srbi)	Indeks promjene	Izbjeglice iz RH u trećim zemljama	Indeks promjene	Izbjeglice iz RH u SiCG i BiH*	Indeks promjene
1991.	550000	-	-	-	150000	-	35560	-
1992.	260705	47,4	-	-	77550	51,7	60453	170,0
1993.	232103	89,0	-	-	59949	77,3	70586	116,8
1994.	199807	86,1	-	-	56887	94,9	77438	109,7
1995.	210592	105,4	-	-	35000	61,5	283138	365,6
1996.	138088	65,6	-	-	16825	48,1	336999	119,0
1997.	101660	73,6	31667	-	5000	29,7	376999	111,9
1998.	72676	71,5	10503	33,2	-	-	342600	90,9
1999.	46273	63,7	4739	45,1	-	-	337591	98,5
2000.	30647	66,2	3487	73,6	-	-	313877	93,0
2001.	19991	65,2	3411	97,8	-	-	268507	85,5
2002.	13748	68,8	3352	98,3	-	-	250252	93,2
2003.	11904	86,6	2091	62,4	-	-	237160	94,8

* Podatci prema službenim izvorima Srbije i Crne Gore i Bosne i Hercegovine.

Izvor: Izvješće o povratku prognanika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj od 2000. do 2003.: Povrat imovine, stambeno zbrinjavanje, obnova, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Zagreb, listopad 2003. godine.

Prognanici su tijekom rata bili najbrojnija skupina hrvatskih ratnih stradalnika. Sredinom 1991. godine iz svojih je domova bilo prognano već oko 30.000 stanovnika. Potkraj iste godine oko pola milijuna stanovnika Hrvatske zbog srbijske ratne agresije bilo je prisiljeno napustiti svoj dom. (Rogić i dr., 1995.) Ovom broju valja pridružiti i oko 150.000 osoba koje su iz Hrvatske potkraj 1991. godine izbjegle u inozemstvo. Radilo se o stanovništvu koje je bilo protjerano iz tada okupiranih naselja, ali i o ljudima koji su zbog blizine bojišnice i zbog velikih razaranja te iz sigurnosnih i drugih razloga privremeno bili napustili svoj dom, premda njihova naselja nisu bila okupirana ili su bila djelomično zaposjednuta. U razdoblju kada je nad okupiranim područjem "brigu" vodila međunarodna zajednica (1992. – 1995.), protjerano je bilo oko 25.000 stanovnika Hrvatske, većinom Hrvata. (Živić i Pokos, 2002.) U rujnu 2003. godine u Hrvatskoj je još bilo 11.904 prognanih osoba, uglavnom iz hrvatskoga Podunavlja.

Broj stanovnika Hrvatske srpske etničke pripadnosti, koji su tijekom protekloga desetljeća napustili zemlju, nije u cijelosti poznat. Naime, između 1991. i 2001. godine nije bilo posve točnih popisa, a Ured za prognanike i izbjeglice u Hrvatskoj nije ni vodio evidenciju srpskoga stanovništva koje je napuštalo Hrvatsku. U svojem *Census of Refugees and other war-affected persons in the federal Republic of Yugoslavia* iz 1996. godine, UNHCR je naveo nekoliko različitih podataka o broju Srba iz Hrvatske smještenih u Srbiji i Crnoj Gori. Tako u Annexu III., u tablici 2 toga izvješća UNHCR iznosi brojku od 336.881 izbjeglice iz Hrvatske prema bivšim općinama prijeratnoga prebivališta. U poglavlju I., u tablicama 3 i 5 UNHCR-ova izvješća nalaze se podatci o broju registriranih i neregistriranih izbjeglica iz Hrvatske u Jugoslaviji, prema području i vremenu izbjega te etničkoj strukturi. Prema tim podatcima u Jugoslaviji su se sredinom 1996. godine nalazile ukupno 297.543 izbjegle osobe – od čega 281.642 osobe (94,7%) srpske etničke pripadnosti. Prema UNHCR-u, od 297.543 izbjegle osobe iz Hrvatske, 12,0% je hrvatsku državu napustilo 1991. godine, 8,4% 1992., 3,4% 1993., 2,3% 1994., 69,1% 1995. te 3,8% u prvoj polovici 1996. godine. S područja Hrvatske koja su bila pod zaštitom UN-a, a radilo se uglavnom o područjima koja su Srbi okupirali tijekom rata (iznimka je samo dio zapadne Slavonije, koji je ušao u UNPA zone premda je bio oslobođen do konca 1991. godine), u Jugoslaviji se nalazila ukupno 259.431 izbjegla osoba (87,2% svih izbjeglih). Od toga broja Hrvatsku je tijekom 1991. godine napustilo 10,1%, 1992. 6,6%, 1993.

2,6%, 1994. 1,8%, 1995. 73,9% i 3,9% u prvoj polovici 1996. godine. Drugim riječima, više od petine (21,1%) ukupnoga stanovništva koje je do sredine 1996. godine napustilo bivša okupirana područja Hrvatske iselila se u vrijeme postojanja tzv. Srpske Republike Krajine, dakle prije oslobodilačkih akcija “Bljesak” i “Oluja”.

Kontinuiranost iseljavanja Srba iz Hrvatske u cijelom ratnom razdoblju potvrđuju i podatci koje – pozivajući se na službene izvore Srbije i Crne Gore – donosi u svojem posljednjem *Izvešću o povratku prognanika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj* (listopad 2003.) Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice. U tom se *Izvešću* navodi da je u prosincu 1991. godine u Srbiji i Crnoj Gori bilo 35.560 izbjeglica (iseljenih Srba) iz Hrvatske. Njihov se broj postupno povećavao do prosinca 1997. godine (376.999), nakon čega slijedi kontinuirano smanjivanje broja izbjeglica iz Hrvatske u tim zemljama, što je posljedica povratka iseljenih osoba u Hrvatsku, njihova odlaska u treće zemlje ili vlastite socioekonomske integracije u tim državama. Tako se u rujnu 2003. godine u Srbiji i Crnoj Gori te Bosni i Hercegovini sa statusom izbjeglice nalazilo još 237.160 osoba iz Hrvatske.¹⁰

Važno je, također, istaknuti da je – prema podacima Uprave za prognanike, povratnike i izbjeglice – 31.667 Srba napustilo svoje domove, ali ne i Hrvatsku, jer su se za okupacije naselili u hrvatsko Podunavlje. Do rujna 2003. godine broj raseljenih osoba smanjen je na 2091.

Godina	Broj povratnika prognanika i izbjeglica (ugl. Hrvati)	Indeks promjene	Manjinski povratak izbjeglica iz SiCG i BiH (ugl. Srbi)	Indeks promjene
1995.	9488	-	-	-
1996.	80000	843,2	13173	-
1997.	118000	147,5	19328	146,7
1998.	141155	119,6	27664	143,1
1999.	168118	119,1	36317	131,3
2000.	189917	113,0	55168	151,9
2001.	200763	105,7	65712	119,1
2002.	207320	103,3	75390	114,7
2003.	209297	101,0	82357	109,2

Izvor: Kao tablica 9.

Tablica 10.
Kretanje broja povratnika u Hrvatskoj od prosinca 1995. do rujna 2003. godine

Poznato je da je značajniji ili masovan povratak hrvatskih prognanika otpočeo potkraj ljeta 1995. godine, nakon

što je vojno-redarstvenim akcijama “Bljesak” i “Oluja” oslobođen veći dio nekad okupiranih područja Hrvatske (zapadna Slavonija, Banovina, Kordun, istočna Lika, sjeverna Dalmacija). Povratak prognanika na područje hrvatskoga Podunavlja započeo je – s iznimkom pilot-programa povratka prognanika u naselja tzv. srijemskoga trokuta (Nijemci, Apševci, Podgrađe i Donje Novo Selo), u kojima je povratak počeo već 1996. godine – tek nakon završetka mirne reintegracije, dakle od siječnja 1998. godine.

Ukupno se u svoja naselja prijeratnoga prebivališta u Hrvatskoj od prosinca 1995. do rujna 2003. godine vratilo 209.297 povratnika – bivših prognanika i izbjeglica. Valja istaknuti da u navedeni broj hrvatskih povratnika nije uključeno približno 290 tisuća osoba koje su se svojim domovima u neokupiranim, ali ratom ugroženim, naseljima, čiji su domovi bili neoštećeni ili od I. do III. stupnja oštećenja, vratili u prvoj polovici 1992. godine.

Drugi tip povratka jest manjinski povratak, koji se odnosi na povratak iseljenih (izbjeglih/raseljenih) Srba. Organizirani povratak stanovnika Hrvatske srpske etničke pripadnosti započeo je u ljeto 1998. godine, nakon što je Hrvatski sabor 26. lipnja 1998. godine usvojio *Program povratka i zbrinjavanja prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba*. Pojedinačni povratak iseljenih Srba otpočeo je i prije službeno donesenoga programa, već potkraj 1995. godine, u procesu tzv. humanitarnog spajanja obitelji.¹¹ Za evidenciju srpskih povratnika uglavnom se kao statistička osnova uzima broj preuzetih hrvatskih dokumenata, bez kojih povratak nije moguć, kao i broj podnesenih zahtjeva za povratak u Hrvatsku te zahtjeva za povrat imovine, ako je ona privremeno dana u najam. Broj evidentiranih povratnika ovisi i o tome jesu li u procesu povratka Srbi zatražili pomoć UNHCR-a ili neke nadležne hrvatske institucije, dakle, je li povratak organiziran ili se iseljene osobe vraćaju spontano, tj. neorganizirano, izvan sustava praćenja i skrbi. (Živić i Pokos, 2002.) Tako se između prosinca 1995. i rujna 2003. godine svojim domovima iz Srbije i Crne Gore te Bosne i Hercegovine vratilo 82.357 raseljenih osoba. Potonjoj brojci valja pridružiti i oko 23.000 manjinskih povratnika iz hrvatskoga Podunavlja.¹²

Ukupno kretanje stanovništva Hrvatske kao posljedica rata

Rezultati popisa 2001. godine, uz poznavanje vitalne statistike za posljednje međupopisno razdoblje (1991. – 2001.) te apstrahirajući metodološke probleme usporedbe rezultata u posljednja dva popisa stanovništva, daju nam orijentacijsku mogućnost procjene demografskoga gubitka Hrvat-

ske i migracijske bilance (razlike između useljavanja i iseljavanja iz Hrvatske) između 1991. i 2001. godine. Dakle, 1991. u zemlji je popisano 4,499.049 osoba, a 2001. godine 4,211.309 stanovnika.¹³ U Hrvatsku se u proteklom desetljeću uselilo 232.966 osoba. Očekivani (procijenjeni) broj stanovništva Hrvatske, na temelju samo broja doseljenih, iznosio bi 2001. godine 4,732.015 stanovnika. Razlika između stvarno popisanoga i očekivanoga broja stanovnika Hrvatske iznosila bi u tom slučaju - 520.706 osoba. Odbijemo li od navedenoga demografskog gubitka ostvareni prirodni pad stanovništva između 1991. i 2001. godine od 64.252 osobe,¹⁴ dobivamo *procijenjeni ukupan broj iseljenih* iz Hrvatske od 1991. do 2001. godine od 455.297 osoba. Znamo li da se u vrijeme popisa stanovništva 2001. godine u Srbiji i Crnoj Gori te Bosni i Hercegovini nalazilo približno 270.000 stanovnika Hrvatske srpske narodnosne pripadnosti, onda možemo procijeniti da se u "redovitim" iseljeničkim tijekovima iz Hrvatske u proteklom desetljeću iselilo približno 185.297 stanovnika. Drugim riječima, negativna gruba migracijska bilanca iznosila je između 1991. i 2001. godine 222.331 stanovnika. Potonje znači da u ukupnom padu broja stanovnika Hrvatske između 1991. i 2001. godine 77,3% otpada na negativnu grubu migracijsku bilancu, koja je najvećma posljedica ratom induciranih migracijskih kretanja stanovništva Hrvatske, a 22,7% na negativnu prirodnu promjenu, koja je uz ostale odrednice prirodne depopulacije (starenje, pad nataliteta, iseljavanje) velikim dijelom posljedica relativno visokoga ratnog mortaliteta.

Zaključak

Srbijanska oružana agresija na Hrvatsku - preko izravnih, migracijskih i neizravnih demografskih gubitaka - značajno je odredila promjene u njezinu demografskom razvoju. Riječ je o promjenama, ali i poremetnjama koje se vide i na globalnoj i na regionalnoj razini, a očituju se i u svim čimbenicima i sastavnicama razvoja stanovništva. Iskazani demografski ratni gubitci dugoročno utječu na tendencije u ukupnom, prirodnom i migracijskom kretanju stanovništva. Pritom je od osobite važnosti razmotriti utjecaj demografskih gubitaka na dobno-spolni sastav stanovništva, jer se preko njega ostvaruju dugoročne posljedice prije svega za prirodno, a time i ukupno, kretanje stanovništva Hrvatske. To više jer se stanovništvo Hrvatske nalazi duboko u procesu demografskoga starenja, pa će dodatni poremećaji izazvani ratnim gubicima samo ubrzati starenje i produbiti prirodnu i ukupnu depopulaciju stanovništva zemlje.

BILJEŠKE

- ¹ Neprijeporno je da je srbijanska oružana agresija na Bosnu i Hercegovinu također ostavila značajnoga traga i na razvoj stanovništva u Hrvatskoj. U tom smislu valja apostrofirati izbjegličku krizu, koja je od proljeća 1992. godine “zapljusnula” Hrvatsku; Hrvatska je u pojedinim godinama primila i do 400.000 izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, uglavnom Hrvata i Muslimana Bošnjaka. Osim toga, dio stanovništva Hrvatske sudjelovao je u ratu u Bosni i Hercegovini, gdje su mnogi i poginuli ili se još uvijek smatraju nestalima. Međutim, taj dio demografske problematike rata nije predmetom raščlambe u ovoj prilogu.
- ² Izravni demografski gubitci u pojmovnom se smislu mogu definirati i kao ratni mortalitet u užem (poginuli, ubijeni i umrli zbog posljedica rata/ranjavanja), odnosno, ratni mortalitet u širem smislu riječi (uz već navedene kategorije stradalnika uključuje i kategoriju nestalih osoba).
- ³ U privitku dostavljenih podataka Ministarstvo hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata očitovale se i o sljedećem: “Poginuli hrvatski branitelj iz Domovinskog rata je, sukladno Zakonu o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji (Narodne novine, broj 94/01), osoba koja je poginula u obrani suvereniteta RH u Domovinskom ratu (1991. – 1995.), koja je od rane ili ozljede zadobivene u obrani suvereniteta RH umrla u roku od godinu dana nakon ranjavanja/ozljede, a najkasnije do 31. prosinca 1996., odnosno osoba koja je od bolesti, pogoršanja bolesti odnosno pojave bolesti u obrani suvereniteta RH umrla ili izvršila suicid u roku od godinu dana nakon prestanka sudjelovanja u obrani suvereniteta RH, a najkasnije do 31. prosinca 1997. godine. Sukladno Zakonu o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji, određena prava iz Zakona ostvaruju i članovi obitelji umrlih HRVI iz Domovinskog rata od I. do IV. skupine koji su do smrti koristili doplatu za njegu i pomoć druge osobe. Takvi umrli HRVI iz Domovinskog rata također se u evidenciji ministarstva (program DOMplus) svrstani u kategoriju *poginuli branitelj*. Iz tog razloga pojavljuju se poginuli branitelji stradali od 1998. do 2002. godine.” Drugim riječima, stvaran broj poginulih, ubijenih ili umrlih hrvatskih branitelja vjerojatno je nešto veći od iskazanog, jer se iza određenog – još uvijek nepoznatog broja stradalih branitelja – ne nalazi ni jedan član obitelji koji bi bio u sustavu skrbi Ministarstva.
- ⁴ Znakovito je u tom smislu primijetiti da je Vukovarsko-srijemska županija – prema popisu iz 1991. godine – imala tek 4,8% ukupnoga stalnog stanovništva Hrvatske.
- ⁵ Istočna Hrvatska obuhvaća: Osječko-baranjsku, Vukovarsko-srijemsku, Brodsko-posavsku i Osječko-baranjsku županiju. Južna Hrvatska obuhvaća: Splitsko-dalmatinsku, Dubrovačko-neretvansku, Šibensko-kninsku i Zadarsku županiju. Zapadna Hrvatska obuhvaća: Istarsku, Ličko-senjsku i Primorsko-goransku županiju. Središnja Hrvatska obuhvaća: Zagrebačku, Krapinsko-zagorsku, Varaždinsku, Međimursku, Koprivničko-križevačku, Bjelovarsko-bilogorsku, Karlovačku i Sisačko-moslavačku županiju te Grad Zagreb.
- ⁶ U dosadašnjim se istraživanjima demografske problematike Domovinskog rata najčešće nametao problem utvrđivanja izravnih demografskih gubitaka (poginulih i nestalih) srpskoga stanovništva koje je rat provelo na bivšim okupiranim područjima, posebno kada je riječ o stradalim pripadnicima vojske tzv. RSK. Dostupna su nam izvorna svjedočanstva pojedinih pripadnika vojne i političke strukture tzv. RSK, prema kojima je više nego razvidno da točna evidencija poginu-

lih Srba na bivšim okupiranim područjima nije vođena. (Sekulić, 2000.) Postoje, doduše, određeni parcijalni podatci koje tek treba prikupiti i znanstveno vrednovati. Stoga se s brojem stradalih Srba do sada uglavnom manipuliralo u dnevnopolitičke svrhe. Potonje se – između ostalog – posebno odnosi na podatke koje preko svojih internetskih stranica i publikacija javnosti podastire srpska organizacija *Veritas* iz Beograda. Zbog toga je, radi potreba ovoga istraživanja, izvršena analitička obradba spiska poginulih i nestalih Srba s područja RH u razdoblju od 1990. do 1999. godine dokumentaciono-informacionog centra *Veritas*. Valja naglasiti da to nije učinjeno radi davanja bilo kakve znanstvene vjerodostojnosti centru *Veritas*, jer je to i nemoguće zbog nedostatnoga broja dostupnih i verificiranih podataka o stradalima. Obradba podataka iz potonjeg izvora učinjena je kako bi se – upotrebom i drugih izvora i literature – dobila barem približna slika o strukturi i veličini demografskih gubitaka srpskoga stanovništva.

- ⁷ Orijehtacijska je pretpostavka da su poginuli/nestali Srbi, rođeni u navedenim županijama i „regijama“, u njima i živjeli 1991. godine.
- ⁸ Izvor: Medicinski fakultet, Odjel za informiranje i istraživanje, Zagreb, 2000.
- ⁹ Prema istom izvoru, do 22. travnja 1993. godine, na temelju medicinskih vještačenja, utvrđena je smrt/pogibija 2118 civila, od kojih čak 92 djece. (Kujundžić i dr., 1998.)
- ¹⁰ U kontekstu budućega eventualnog povratka preostalog iseljenog/izbjeglog srpskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine te Srbije i Crne Gore u Hrvatsku, znakovitim moramo promišljati podatak prema kojemu se oko 70,0% preostalih srpskih izbjeglica u tim zemljama ne želi vratiti, već se odlučilo na lokalnu socioekonomsku integraciju u tim državama. (Prema: *Izvjješće o povratku prognanika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj od 2000. do 2003: Povrat imovine, stambeno zbrinjavanje, obnova*, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Zagreb, listopad 2003.)
- ¹¹ Prema: *Izvjješće o povratku prognanika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj od 2000. do 2003: Povrat imovine, stambeno zbrinjavanje, obnova*, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Zagreb, listopad 2003.
- ¹² *Statistika povratka i preostalih zahtjeva za povratak, Ukupna statistika prema adresi povratka*, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb, 2001.
- ¹³ U potonji broj stanovnika Hrvatske uključene su 2001. godine i izbjeglice u Republici Hrvatskoj te privremeno prisutno stanovništvo.
- ¹⁴ Navedeni prirodni pad stanovništva u odnosu na službene podatke (52.495) korigiran je na temelju broja naknadno upisanih u državne matice umrlih (6691) i procjene broja poginulih i nestalih pripadnika vojske tzv. RSK i civilnoga stanovništva s bivših okupiranih područja (6222).

- Akrap, A. (1995.), Demografsko stanje i procesi u Hrvatskoj s osvrtom na privremeno okupirani prostor, u: *Revija za socijalnu politiku*, god. 2, br. 1.
- Akrap, A. (1998.), Saldo migracija Republike Hrvatske i županija 1971.-1981. i 1981.-1991. za ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji, u: *Migracije u Hrvatskoj - regionalni pristup*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, 11-68.

LITERATURA

- Domini, M. (1999.), Migracijski procesi uzrokovani raspadom Jugoslavije i agresijom na Hrvatsku, u: *Migracijske teme*, god. 15, br. 3, 323-345.
- Kujundžić, M. i dr. (1998.), Zločini nad civilnim pučanstvom tijekom agresije na Hrvatsku 1991./92., u: *Hrvatski žrtvoslov*, Zbornik radova Prvog hrvatskog žrtvoslovnog kongresa, Hrvatsko žrtvoslovno društvo, Zagreb, 47-59.
- Lah, I. (1951.), Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništvo predratne Jugoslavije, u: *Statistička revija*, br. 2, 230-247.
- Lah, I. (1952.), Istinski demografski gubici Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, u: *Statistička revija*, br. 2-3, 214.
- Lajić, I. (2002.), Hrvatske migracije početkom 21. stoljeća, u: *Migracijske i etničke teme*, god. 18, br. 2-3, 135-150.
- Rogić, I. i dr. (1995.), *Progonstvo i povratak, Psihosocijalne i razvojne odrednice prognaništva i mogućnosti povratka hrvatskih prognanika*, Sysprint, Zagreb.
- Sekulić, M. (2000.), *Knin je pao u Beogradu*, Nidda Verlag, Bad Vilbel.
- Wertheimer-Baletić, A. (2001.), Stanovništvo Hrvatske – sadašnje stanje i buduće promjene, u: *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, god. XXXIX, knjiga 482, 109-125.
- Wertheimer-Baletić, A. (2003.), Sastavnice demografske bilance Hrvatske prema popisu stanovništva 2001. godine, u: *Hrvatski identitet u Europskoj Uniji*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Glas Koncila, Zagreb, 117-138.
- Živić, D. (2001.), Izravni demografski gubici (ratne žrtve) Hrvatske (1990.-1998.) uzrokovani velikosrpskom agresijom i neke njihove posljedice, u: *Društvena istraživanja*, god. 10, br. 3, 451-484.
- Živić, D. i Pokos, N. (2002.), Prisilne i druge ratom uzrokovane migracije stanovništva Hrvatske 1991.-2001. godine, u: *Zbornik uz 70. obljetnicu života Dragutina Pavličevića*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 430-443.
- Živić, D. (2003.), Demografski okvir i razvoj obiteljske strukture stanovništva Hrvatske 1971.-2001., u: *Revija za sociologiju*, vol. XXXIV., no. 1-2, 57-73.